

15. Pitanov V.Yu. Nauka i lzhenauka: preodolenie lozhnogo avtoriteta. Chast' 1, 2. [Elektronniy resurs] / V.Yu. Pitanov. Rezhim dostupa: http://www.pravklin.ru/publ/nauka_i_lzhenauka_preodolenie_lozhnogo_avtoriteta_chast_1-2/12-1-0-642

16. Trusov S.V. Ob iranoyazychnii skifov i sarmatov. [Elektronniy resurs] / S.V. Trusov. Rezhim dostupa: <http://skolo.ru/ancient-script/43-ob-iranoyazychae-skifov-i-sarmatov.html>

17. Filosofiya nauki: Obshchie problemy poznaniya. Metodologiya estestvennykh i gumanitarnykh nauk: khrestomatiya / otv. red. – sost. L.A. Mikeshina. – M.: Progress–Traditsiya, 2005. – 992 s.

* * *

УДК 94(477) «17»

Іваненко А.О., кандидат історичних наук, доцент, молодший науковий співробітник, Український інститут національної пам'яті (Україна, Київ), Ivanenko@memory.gov.ua

Проблема розміщення царських гарнізонів на теренах Гетьманщини у контексті українсько–московських відносин кінця 50–х років XVII ст.

Розглядається політика московського царизму кінця 50–х років XVII ст., спрямована на запровадження воеводсько–приказної системи управління в Гетьманщині через розміщення у найбільших українських містах військових гарнізонів.

Ключові слова: Жердівські статті, Переяславська угода 1659 р., військові гарнізони, лівобережна старшина, московські воеводи.

Ivanenko A.O., Candidate of historical sciences, professor, research assistant, Ukrainian Institute of National Memory (Ukraine, Kiev), Ivanenko@memory.gov.ua

The problem of tsarist garrisons allocation on the territory of the Hetmanshchyna at the end of 1650th in the context Ukrainian–Moscow relations

It is examined the Moscow tsarist policy to the introducing Voevodship government system in the Hetmanshchyna by the allocation military garrisons in the biggest Ukrainian towns at the end of 1650th.

Keywords: Zherdiv articles, Pereiaslav agreement of 1659, the military garrisons, left bank Cossack officers, Moscow vovodes.

Иваненко А.А., кандидат исторических наук, доцент, младший научный сотрудник, Украинский институт национальной памяти (Украина, Киев), Ivanenko@memory.gov.ua

Проблема размещения царских гарнизонов на территории Гетманщины в контексте украинско–московских взаимоотношений конца 50–х годов XVII в.

Рассматривается политика московского царизма конца 50–х годов XVII в., направленная на внедрение воеводско–приказной системы управления в Гетманщине посредством размещения в наибольших украинских городах военных гарнизонов.

Ключевые слова: Жердовские статьи, Переяславское соглашение 1659 г., военные гарнизоны, левобережная старшина, московские воеводы.

Українсько–московські відносини кінця 50–х рр. XVII ст. характеризує ціла низка надзвичайно гострих та складних протиріч, породжених намаганням царського уряду встановити військово–політичний контроль над козацькою державою. Надзвичайно негативну роль у погіршенні міждержавних стосунків цього періоду відіграли наміри Москви розмістити на теренах України військові гарнізони, очолювані городовими воеводами. Не дивлячись на те, що безцеремонні дії уряду Московської держави по насадженню своїх залог у «знатных городех» Гетьманщини послужили однією з основних причин розгортання українсько–московської війни 1658–1659 рр., царизм не облишав наполегливих спроб втілити в життя плани розміщення своїх гарнізонів та закріпити їх перебування на території Війська Запорозького юридично у новому «вічному» договорі.

Ще на початку 1659 р. московський уряд, направляючи ближнього боярина князя Олексія Трубецького на чолі царської армії для «успокоєнія междуособія» в Україні, зобов'язував його докласти максимум зусиль для вирішення цього завдання. Для успішного виконання місії, князь повинен був провести відповідну ідеологічну обробку гетьмана та козацької старшини. У царському «наказі» Трубецькому містилася розлога інструкція, в якій детально розписувались аргументи, які мав наводити московський

сановник, переконуючи українську сторону в необхідності розміщення гарнізонів. Зокрема, Трубецької мусив підкреслювати, що з часів польських королів та великих князів литовських українцям заборонялося будувати укріплення і це робило їх, «...въ нестроєнии живущих і въ городехъ крепостей никакихъ не имеючихъ...», повністю беззахисними перед ворогами, і тільки відтоді, як Військо Запорозьке було взяте під царську опіку, в Києві постала могутня фортеця для захисту місцевого населення [1, т. XV, с. 322–323]. Наголошуючи, що лише московські залогі здатні захистити безборонні українські землі, царський вельможа повинен був домогтися від української влади згоди на їх перебування у найбільших українських містах.

Проте, одним розміщенням гарнізонів апетити царського уряду не обмежувалися. Боярин мав також добиватися наділення воевод правом збирати «войсковую казну» з українського населення та розподіляти її між вояками царських залог і козацьким військом (неодмінною умовою фінансування українських полків було їх перебування на царській службі, тобто безпосередня участь у військових походах проти ворогів московського монарха – авт.). Окрім того, за задумом московського уряду, воеводи мали отримати в Україні у своє розпорядження цілі села «на прокормленьє» [1, т. XV, с. 324]. Таким чином, апелюючи до необхідності захисту України від зовнішніх ворогів, царський представник мав наполягати не тільки на розміщенні московських військових гарнізонів, а й на утриманні їх коштом місцевого населення.

Ще далі московський уряд ішов у своїх планах стосовно земель Чернігово–Сіверщини. Повністю ігноруючи вікову приналежність цих теренів українському народу, царський «наказ» проголошував, що міста Новгород–Сіверський, Почеп, Стародуб та Чернігів «...изстари належать къ Московскому государству, а не къ Малой Росіи...» [1, т. XV, с. 324]. Москва планувала посадити в цих містах своїх воевод, які б відали всіма справами в повітах, тобто отримали б такі ж повноваження, які були властиві городовим воеводам у самому Московському царстві. З метою ліквідації козацького ладу на цій території, Трубецької мав домогтися переселення козаків у інші місця під тим приводом, що вони «...новопописные, а не изстари тутъ...» [1, т. XV, с. 325]. Отже, московський уряд, традиційно намагаючись видати Чернігово–Сіверщину за «исконно русские земли», прагнув відторгнути цей край від козацької держави та запровадити там воеводське правління.

Варто зауважити, що незабаром уряд Олексія Михайловича, усвідомлюючи загрозу повної втрати України, надіслав О.Трубецькому таємний наказ, датований 7.02.1657 р. (тут і надалі дати подаються за старим стилем – авт.), який дозволяв князю йти на значні поступки гетьману І.Виговському – аж до зміщення київського воеводи (одіозного В.Шереметьєва – авт.), а у разі крайньої необхідності, навіть, на те, щоб «кратнымъ людемъ въ Кіеве не быть...» [1, т. IV, с. 205]. Однак, як цілком резонанно зазначає дослідник В.Горобець, поступки, декларовані Москвою, носили виключно тактичний характер [7, с. 32], насправді ж, царський уряд зовсім не збирався відмовлятися від своїх експансіоністських устремлінь.

Все ж, шлях до реалізації планів насадження гарнізонів в українських містах виявився для московських царедворців доволі тернистим. Нищівний розгром царської армії під Конотопом та підписання І.Виговським Гадяцької угоди з Польщею завдали негайному втіленню в життя цих намірів. Втративши контроль над Україною, Москва відразу звернулася до вже відпрацьованої на політичних теренах Гетьманщини тактики загравання з козацькою старшиною та перетягування її на свій бік.

У свою чергу, невдоволена діями І.Виговського та перспективою запровадження в Україні умов Гадяцької угоди, ратифікованої польським сеймом у значно урізаному вигляді, лівобережна старшина вже сама шукала шляхи для повернення під царську протекцію. На чолі промосковського угруповання став переяславський полковник Т.Цицюра, для котрого не останню роль у виборі зовніш-

ньо політичної орієнтації відігравали власні амбітні плани, спрямовані на отримання гетьманської булави [13, с. 95]. Агітували на користь московського царя також деякі представники лівобережного духовенства. Особливо активно відстоював інтереси Москви ніжинський протопоп Максим Филімонович [18, с. 134–137].

За ініціативою Т. Цицори розпочалося винищення залог, які були залишені І. Виговським у лівобережних містах «для кормлення» [6, с. 41]. Київський воєвода В. Шереметьєв у своїй відписці царю повідомляв, що 19 серпня за наказом Т. Цицори в Переяславі було перебито півтори сотні польських драгун, а також вбито та ув'язнено козацьких старшин – прихильників Виговського [1, т. VII, с. 312]. Незабаром польські жовніри та підрозділи «затяжних військ» були винищені в Ніжині та Чернігові. Швидкий розгром ніжинської залогої чисельністю 5 хоругв Самовидець пояснює активною участю в цій акції тамтешніх міщан [12, с. 101]. Однак, на нашу думку, негативне ставлення до польських вояків та небажання давати їм стації не варто трактувати як повальне москвофільське налаштування лівобережних міщан. А. Бульвінський звертає увагу на те, що вірні Виговському залогої в Переяславі, Ніжині та інших містах були знищені не внаслідок стихійного повстання, а за наказом козацьких полковників [3, с. 152].

Розправившись з польськими гарнізонами та прихильниками Виговського, лівобережні полковники один поперед одного поспішали засвідчити свою вірність московському монарху. В. Шереметьєв повідомляв, що 24 серпня Т. Цицора зі своїм полком та переяславськими міщанами у присутності московського представника майора В. Лаговчина склав присягу на вірність Олексію Михайловичу. Тоді ж присягнув, прибувши до Переяслава з декількома старшинами, чернігівський полковник Іоанікій Силіч. Для відбирання присяги у чернігівських козаків та міщан до міста був відправлений царський стряпчий Афанасій Лавров [1, т. VII, с. 312]. Ніжинський полковник Василь Золотаренко присягнув 1 вересня, а полк приводив до присяги, надісланий Шереметьєвим, стрілецький голова І. Зубов. Київський полковник Іван Якименко присягав царю, перебуваючи в Острі. 3 вересня в Києві перед воєводою Шереметьєвим склав присягу лубенський полковник Яків Засядько. 6 вересня в Переяславі у присутності царського капітана О. Волженського присягнув прилуцький наказний полковник Лазар Горленко. Київський воєвода розіслав своїх підлеглих для відбирання присяги у козаків та міщан до багатьох міст та містечок Лівобережжя [1, т. XV, с. 434–438]. Таким чином, добровільний перехід лівобережної старшини на сторону Москви дозволив Трубецькому встановити контроль над більшою частиною Лівобережжя та розпочати підготовку до переговорів з новообраним гетьманом Ю. Хмельницьким.

У той же час, правобережна козацька старшина, не відчувачи реальної підтримки зі сторони Польщі, усвідомлювала, що подальша військова конфронтація з Москвою загрожувє козацькій державі новим витком братовбивчої громадянської війни. Вимушена шукати порозуміння з московським урядом, вона, однак, прагнула отримати від нього гарантії збереження тих здобутків, які вона завоювала в ході Національної революції. 4 жовтня 1659 р. від Ю. Хмельницького до Переяслава прибула делегація, очолювана полковниками П. Дорошенком, А. Одинцем та І. Лизогубом. Козацькі представники передали О. Трубецькому проект двостороннього договору, який був вироблений на старшинській раді в Жердовій Долині (неподалік давньої козацької столиці Терехтемирова).

«Воєводсько-гарнізонній» проблемі в цьому документі приділялася першочергова увага. Відразу після вступної статті з традиційно-узагальненою вимогою підтвердження «прав і вольностей» йшов пункт, в якому у категоричній формі наголошувалося на неприпустимості перебування воєвод із залогоми в українських містах, за винятком Києва: «Въ Украине, Войске Запорожскомъ, по всехъ городахъ такъ на семь, яко и на томъ боку Днѣпра, абы воєводъ по городахъ не насылаю, только въ одномъ самомъ Києве... а

въ иншихъ замкахъ и городехъ абы жадного воєводи и рати насылаю не было» [1, т. IV, с. 256]. Тут же йшлося про те, що царські війська, які в силу тих чи інших обставин могли з'явитися в Україні, повинні перебувати «...въ за[га] дованью гетьмана Запорожско[го]» [1, т. IV, с. 256], тобто, підпорядковуватися козацькому регіментарю.

Зауважимо, що, визнаючи право московського уряду тримати свій гарнізон у Києві, автори проекту покликалися на часи Б. Хмельницького, хоча перебування московського військового контингенту у цьому місті за життя гетьмана не було офіційно затвержене жодним двостороннім документом, а ґрунтувалося виключно на усній згоді фундатора української держави [10, с. 41–46].

У статті №6 проекту договору український політикум відстоював незалежність та повноту влади у містах Гетьманщини старшинської адміністрації на чолі з полковниками, намагаючись, таким чином, недопустити паралельного існування козацьких органів влади і воєводського правління. Тут же наголошувалося, що висунуті вимоги стосуються всіх без винятку українських міст, у тому числі Києва, де царські воєводи вже перебували [1, т. IV, с. 256].

Опосередковано антивоєводське спрямування носили й інші статті проекту. У пункті №3 висловлювався дезидерат, щоб без відома гетьмана і всієї старшини царській уряд не приймав жодних листів від окремих представників Війська Запорозького [1, т. IV, с. 256]. Цим самим українська влада намагалася унеможливити зносини опозиційно налаштованих старшин з московським урядом поза спиною гетьмана, оскільки це явище набрало значного поширення після смерті Б. Хмельницького та всіляко заохочувалося царизмом, а воєводи, котрі перебували в Україні, були не тільки сполучною ланкою у ланцюзі передачі кореспонденції, а й, зазвичай, виступали підбурювачами таких дій. Стаття №5, обстоюючи право Війська Запорозького на вільне волевиявлення, недвозначно вимагала, щоби на виборах гетьмана «...опрочъ войсковыхъ нашихъ людей абы никто не належалъ» [1, т. IV, с. 256], що виключало будь-яку можливість царським воєводам бути присутніми на елекційних радах та впливати на їх результати.

Наявність у проекті вищезазначених засадничих положень свідчить, що «Жердівські статті», які М. Грушевський називав відповіддю на «кустремління московської політики до обмеження української автономії і самобутності» [8, с. 209], були покликані забезпечити козацьку державу від втручання у її внутрішні справи з боку Москви і важливою гарантією цього розробники документу вважали відсутність в українських містах воєвод та військових гарнізонів сусідньої держави.

Однак, царський сановник, заявивши, що «...въ техъ статяхъ многое написано вновь сверхъ прежнихъ статей, которые даны прежнему гетману, Богдану Хмельницкому...» [1, т. IV, с. 256], відмовився розглядати козацький проект. Відкритими погрозами застосування військової сили, він домігся від гетьмана згоди на проведення перемовин у Переяславі [14, с. 63], що, зважаючи на зосередження тут московських військ та угодиницькі настрії лівобережної старшини, з самого початку значно послабило переговорний потенціал української сторони.

З початком перетрактацій, які стартували 15 жовтня, О. Трубецької відразу ж заявив про необхідність розміщення воєвод з гарнізонами у Новгород–Сіверському, Чернігові, Стародубі і Почепі. Наміри московського уряду встановити в цих краях своє безпосереднє управління викликали спротив української сторони, особливе ж нарікання зустріла ідея виселення з названих міст козаків. Апелюючи до того, що це буде прямим порушенням «прав і вольностей» козацтва, неодноразово гарантованих самим же московським царем, українські делегати вказували Трубецькому на негативні наслідки такого кроку і радили царському представнику взагалі не піднімати це питання на майбутній раді, інакше «...въ Войске де Запорожскомъ междоусобию успокоенія не чаятъ» [1, т. IV, с. 261]. Лише перед лицем реальної загрози вибуху невдоволення лівобережного козацтва Трубецької відмовився форсувати

плани по насадженню воєводського правління на північноукраїнських землях Чернігівщини. Проте, це був єдиний успіх козацької делегації, в усьому іншому події розвивалися за сценарієм, розробленим у Москві. Під шаленим напором воєвод, підсиленим присутністю багаточисельних царських полків, Ю.Хмельницький змушений був підписати новий українсько-московський договір, який значно урізав автономію козацької держави. Не вдаючись до детального аналізу договору від 17 жовтня 1659 р., зазначимо, що він складався із так званих «прежних статей Богдана Хмельницького», грубо зфальсифікованих московською стороною (це з усією переконаливістю доведено П.Шафрановим, А.Яковлівим, М.Грушевським [17;15;9,с.728–869] та іншими авторитетними дослідниками), а також нав'язаних українській делегації «нових статей, прибавлених внонь сверхъ прежнихъ», серед яких стаття 5 безпосередньо стосувалася розміщення гарнізонів в Україні. За нею царські залоги, окрім Києва, мали віднині перебувати ще й у лівобережних полкових центрах – Переяславі, Ніжині та Чернігові, а також у правобережних – Брацлаві і Умані. Збільшення числа «знатнихъ» міст, де мали з'явитися гарнізони, у статті вже звично пояснювалося необхідністю їх оборони «отъ непріятелей» [14,т.IV,с.54–55]. У своєму статейному списку ці нововведення Трубецької лицемірно пояснює проханням самого Ю.Хмельницького та всієї старшини, котра нібито ратувала, щоби «...государевымъ ратнымъ людемъ быть немалымъ ...чтобъ Поляки и Татаровя ведали про то, что въ государевыхъ Черкасскихъ городехъ государевы воеводы съ ратными людьми есть; чтобъ де великого государя Черкасскихъ городовъ всякимъ жителемъ было надежно» [1,т.IV,с.275].

Стаття 5 Переяславської угоди фіксувала також часткове задоволення прагнень Москви перекласти витрати з матеріального утримання гарнізонів на українське населення: «А которые воеводы и ратные люди будутъ въ Переясловле, въ Нежине, и темъ быть на своихъ запасаехъ; а въ Києве и въ Чернигове и въ Брясловле владеть воеводамъ маестностями теми, которые принадлежали къ темъ воеводствамъ преже сего» [1,т.IV,с.266].

Незважаючи на те, що у статті містилося застереження проти втручання воєвод у «войсковые права и вольности» козацтва, об'єктивно поширення інституту воєводства в українських містах несло в собі пряму загрозу зруження владних прерогатив козацької старшини і, як наслідок, виникнення серйозних протиріч із гетьманською адміністрацією. Як і інші, нав'язані Ю.Хмельницькому «новые статьи», даний пункт угоди значно посилював залежність Війська Запорозького від царського уряду.

Що ж стало запорукою успіху московської політики в жовтні 1659 р.? Поряд із недосвідченістю і слабхарактерністю гетьмана Ю.Хмельницького та необізнаністю широкого козацького загалу із текстом Переяславсько-московської угоди 1654 р., історики цілком слушно вказують на відсутність у Переяславі представників козацької еліти державницького спрямування як на одну із найвагоміших причин поразки української сторони у переговорному процесі. У той же час, не варто недооцінювати вплив на результати перемовин тієї надзвичайно складної військово-політичної ситуації, в якій опинилася козацька держава на той момент. Важко погодитись, наприклад, з Т.Яковлевою, котра адресуючись до поразки царської армії під Конотопом, повністю ігнорує вплив фактору військового тиску з боку Москви [16,с.348]. На нашу думку, поступливість української сторони на переговорах в цілому і, у питанні розміщення царських гарнізонів, зокрема, значною мірою була зумовлена масштабною московською військовою присутністю на Лівобережжі. Досліджуючи наслідки українсько-московської війни 1658–1659 рр., А.Бульвінський зазначає, що вигнання царських військ за межі території України не привело до остаточної перемоги в цій війні, адже на Лівобережжі продовжували залишатися царські залоги в Києві, Гадячі, Полтаві, Черкаській Груні та в декількох інших містах [3,с.151]. Подальший пе-

рехід на сторону Москви лівобічних полковників означав їх добровільну згоду на перебування московських військ на теренах підвладних їм полків. Підтвердженням цьому може послугувати «діяльність» все того ж полковника Т.Цицюри. Знищивши в Переяславі польську залогу, полковник не тільки звільнив з-під варті більше 200 московських драгунів, взятих у полон під Ромнами, а й, озброївши, поставив їх на караул біля міських воріт [1,т.VII,с.312]. Наступним кроком Цицюри було звернення до київського воєводи Шереметьєва про допомогу «ратными людьми». Шереметьєв поспішив надіслати до Переяслава «для обереганья» міста городового капітана О.Волженського на чолі 200 солдат [1,т.XV,с.441–442]. Самовидець свідчить, що Цицюра наважився на організацію рейду до Ніжина для знищення польської залоги після того, як отримав у своє розпорядження московських ратників від київського воєводи [12,с.101].

Закликаючи «государевых ратных людей» та запопадливо відчиняючи перед ними ворота українських міст, лівобережні очільники сприяли військовій окупації регіону. Марш О.Трубецького, котрий 5 вересня вирушив з Путивля на Лівобережжя, перетворився на триумфальну ходу [5,с.53]. Царський воєвода, який не так давно втівав з-під Конотопа, тепер один за одним опановував найбільші полкові центри, залишаючи там свої військові залоги. Так, урочисто зустрінутий у Ніжині 15 вересня, боярин не тільки оголосив, що жителі міста відтепер у царя «въ вечно́мъ подданстве попрежнему», а й наводнив Ніжин стрільцями, які були розставлені на в'їзних воротах, а також по всьому місту на караулах [1,т.IV,с.251–252]. Відправляючись через декілька днів до Переяслава, Трубецької залишив у Ніжині князя Семена Шаховського, котрий мав стати ніжинським воєводою та очолити тамтешній гарнізон. Під його командуванням перебував стрілецький голова О.Мещеринов з приказом, а також полковник солдатського строю А.Гамільтон з начальними людьми і солдатами. Одночасно, з такими ж функціями Трубецької відправив до Чернігова Володимира Новосільцева, у підпорядкування котрого надав полковника солдатського строю К.Яндара з начальними людьми і солдатами [1,т.IV,с.253]. Нарешті, прибувши до Переяслава 27 вересня, князь діяв по тому ж сценарію. Після традиційного оголошення «великого государя премоной милости», Трубецької розквартирував своїх вояків по міщанських дворах і поставив стрільців на чати [1,т.IV,с.254]. Зайвим буде нагадати, що у Києві царський гарнізон перебував за стінами новозбудованої фортеці, яку так і не змогли взяти козацькі полки під час облоги влітку 1658 р. Отож, Лівобережжя було майже повністю окуповане, а московські військові гарнізони де-факто перебували у найбільших лівобережних містах. Безперечно, такий стан справ дозволив О.Трубецькому розпочати переговори з українським гетьманом з позиції сили. Окрім того, царський уряд завбачливо стягнув до місця проведення ради значні військові контингенти. На додаток до армії Трубецького, 13 жовтня до Переяслава прибув з ратниками київський воєвода В.Шереметьєв, а наступного дня сюди надійшли полки окольничого і воєводи князя Г.Ромодановського. Концентрація царських військ під Переяславом була звичайним елементом тиску на українську сторону у переговорах. Демонстрацією своїх військових потуг московський уряд прагнув вселити невпевненість та сум'яття в молодого Хмельниченка та супроводжуючих його старшин. Для повної гарантії від будь-яких несподіванок на час безпосереднього проведення ради, що проходила в полі під Переяславом, Трубецької віддав наказ воєводі П.Долгорукову «...съ ево полкомъ быти для обереганья тутъ же на поле» [1,т.IV,с.262].

Таким чином, під збройним тиском московського милітаризму, в умовах окупації Лівобережжя та москвофільського налаштування значної частини лівобережної старшини, Ю.Хмельницький змушений був піти на значні поступки царському уряду. Відразу ж після закінчення ради О.Трубецької, виконуючи царський указ, доручив В.Шереметьєву видрукувати в Києві новий варіант до-

говору та терміново його розповсюдити, з тим, щоб нові статті «...ведомы были во всех полкахъ всему Войску Запорожскому» [1, т. IV, с. 273]. Цим самим московський уряд прагнув якомога швидше стерти з пам'яті українського суспільства положення договору 1654 р., які кардинально відрізнялися від щойно нав'язаних козацько-гетьманської державі.

Домігшись у питанні перебування гарнізонів юридичного закріплення того, що вже, фактично, було реальністю на Лівобережжі, Трубецької продовжив посилювати військові позиції цих залог. Так, відправляючи воеводу Шереметьєва назад до Києва, він надав йому ратників зі свого полку та полку П. Долгорукова, тим самим суттєво поповнивши склад київського гарнізону. З аргументацією, що «...Переясловль ... Черкаскихъ городовъ въ средине и городъ большой...» [1, т. IV, с. 275], царський представник залишив тут як піші, так і кінні військові підрозділи. Тимчасово, «до указу великого государя», переяславським воеводою був призначений околиций Андрій Бутурлін, котрий вже мав досвід воеводства в Україні, оскільки був київським воеводою протягом 1656–1658 рр. [2, с. 101]. У Ніжині та Чернігові, з формулюванням «попрежнему», городовими воеводами були залишені С. Шаховської та В. Новосільцев [1, т. IV, с. 275].

Коли ближній боярин і казанський намісник, з почуттям успішно виконаного царського завдання, залишав Переяслав, до нього звернувся полковник Т. Цицюра з проханням «...ратныхъ пешихъ людей въ Переясловль и въ Нежинъ и Черниговъ прибавить...» [1, т. IV, с. 275]. Цей епізод є прикметним з точки зору виявлення причин того, чому стало можливим підписання Переяславської угоди 1659 р. Не викликає сумнівів, що саме відсутність єдності в середовищі українського суспільства, зокрема, розкол у політичних устремліннях правобережної та лівобережної козацької старшини, дозволили Москві здійснити свої наміри відносно розміщення гарнізонів в українських містах.

Накинутий Московю в такий свавільний спосіб договір, справив гнітюче враження на українське суспільство, а поступки, санкціоновані Ю. Хмельницьким, викликали серйозні «нарікання» тих старшин, котрі не були присутні в Переяславі [4, т. 1, с. 440]. Незабаром на Чигиринській старшинській раді було прийняте рішення домагатися від царя скасування цілого ряду найбільш неприйнятних статей Переяславської угоди, і, насамперед, положення про перебування воевод із залогами в українських містах. З цією метою до «білокам'яної» було відряджене посольство на чолі з черкаським полковником А. Одинцем [11, арк. 1]. Склад посольства був доволі представницький, що свідчило про розуміння козацькою елітою необхідності досягнути позитивних результатів на переговорах для подальшого поступу української державності.

23 грудня 1659 р. у Посольському приказі козацькі делегати від імені гетьмана, полковників і всього старшого і меншого товариства Війська Запорозького оголосили привезені пропозиції, відомі в історії як «Статті Одинця». На першому місці в них стояла вимога, щоб московські воеводи «...опричь Києва и Переяславля въ иныхъ украинныхъ... городовъ не были и не наезжали...», за виключенням тих випадків, коли царські війська прибудуть на Україну для допомоги в обороні від зовнішнього ворога і це буде продиктоване військовою необхідністю [1, т. V, с. 2]. Отож, категорично відкидаючи нав'язане у жовтні положення про перебування гарнізонів у п'яти «знатних» містах, українська сторона, разом з тим, погоджувалась на їх перебування окрім Києва ще й в Переяславі, що, фактично, було кроком назад, у порівнянні з Жердівським проектом, та свідчило про готовність гетьманського уряду до пошуків більш компромісного варіанту у вирішенні даного питання.

Проблеми царських гарнізонів стосувалась також стаття 12, в якій, посилаючись на загрозу зі сторони польсько-татарських сил, пропонувалося, щоб всі наявні на той час в Києві, Переяславі, Чернігові та Ніжині московські війська разом з козацькими полками, не чекаючи царського указу, терміново виступили на Правобережжя. Вірогідно,

що українська сторона намагалася не тільки перевести у практичну площину неодноразово декларовані московським урядом функції царських військ по захисту України, а й, таким чином, реально вивести особовий склад московських гарнізонів із лівобережних міст. У статті йшлося про те, щоб і у подальшому при виникненні реальної загрози царській раті на вимогу гетьмана «безо всякого шли отговору», не чекаючи указу з Москви. Ця вимога аргументувалася тим, що у воєнній обстановці необхідне швидке і адекватне реагування, а звернення по дозвіл до царя займає дуже багато часу, за який Україна може «...отъ неприятелей великий упадокъ понести и утерю» [1, т. V, с. 6].

Царська відповідь на статтю про воевод та гарнізони була лаконічно-категоричною: «...быть по Переяславскому договору». Вона ж містила традиційні монарші завірення, що «...утеснения...от воевод и от ратныхъ людей войску Запорожскому не будетъ» [1, т. V, с. 2]. На статтю 12 козацькі послі отримали відповідь з розпливчатою обіцянкою у разі необхідності «...стоять противъ неприятеля вместе» [1, т. V, с. 6]. Принагідно зазначимо, що така ж доля спіткала інші статті, висунуті гетьманським урядом на захист автономних прав своєї держави.

20 січня 1660 р. на прощальній аудієнції в Посольському приказі козацьким делегатам ще раз оголосили указ щодо незмінності царської волі у питанні воевод з гарнізонами. Українські послі намагалися відмовити московській уряд від направлення воеводи до Умані, але знову безуспішно [1, т. V, с. 8]. Місія козацького посольства зазнала повної невдачі, однак, подив викликає не стільки затятість і недалекоглядність царських політиків, котрі не зробили для себе жодних висновків з подій 1658–1659 рр., стільки відсутність єдності в українському суспільстві у відстоюванні національних інтересів своєї держави. Чого вартий лише той факт, що посольство Одинця везло з собою до Москви чолобитну чернігівських міщан, зміст якої повністю йшов врозрід з окресленою метою самого посольства добиватися виведення московських гарнізонів. Прохаючи царського підтвердження давніх привілеїв на самоврядування (і, звичайно ж, на маєтності – авт.) міщанська верхівка Чернігова безоглядно погоджувалась на перебування московського гарнізону у своєму місті та вірила, що за вказівкою царя воевода створить всі умови, щоб вони «...подъ его обороною оставали, своихъ правъ и вольностей ведлугъ привиліевъ безпечно заживали не поносячи ни одкого ни какое обиди» [11, арк. 8]. Звичайно, що такі демарші, якнайкраще відповідаючи планам самої Москви, давали привід уряду Олексія Михайловича повністю ігнорувати прагнення української влади. Не викликає сумнівів і те, що глибокі розбіжності в суспільних настроях українського населення були спровоковані тим же московським урядом, який докладав значні зусилля для дискредитації і ослаблення гетьманської влади, а також вміло підігривав протиріччя між різними станами українського суспільства, зокрема, між старшинською адміністрацією та міщанством.

Беззастережна відмова від будь-яких компромісів зі сторони уряду Олексія Михайловича у жовтні 1659 р. та під час посольства Одинця ще раз продемонструвала справжні наміри Москви стосовно козацько-гетьманської держави. Насаджуючи своїх воевод з військовими гарнізонами в українських містах, царський уряд намагався знищити суспільні і державні інститути Гетьманщини та перетворити її на одну із провінцій Московського царства. На жаль, відсутність консолідації в українському суспільстві не давала змоги ефективно протистояти цьому планомірному натиску московського царизму.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Спб., 1863. – Т. IV. – 276 с.; 1867. – Т. V. – 335 с.; 1872. – Т. VII. – 398 с.; 1892. – Т. XV. – 462+25 с.

2. Барсуков А. П. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского Государства XVII сто-

летія / Александр Платонович Барсуков. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1902. – 626 с.

3. Бульвінський А. Наслідки українсько–російської війни 1658–59 рр. / Андрій Бульвінський // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип.7. – С.151–156.

4. Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вступна стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – 371 с.

5. Волк–Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века / Василий Васильевич Волк–Карачевский. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира Н.Т. Корчак–Новицкого, 1899. – 387 с.

6. Востоков А. Судьба Выговских и Ивана Нечая / А.Востоков // Киевская старина. – 1890. – Т.ХХVIII. – Январь. – С.35–46.

7. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько–російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / Віктор Горобець. – К.: Ін–т історії України НАН України, 1995. – 69 с.

8. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / Михаил Сергеевич Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.

9. Грушевський М.С. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т.IX. – Ч.II. – 776 с.

10. Іваненко А.О. До питання про розміщення московського військового гарнізону в Києві у 1654 р. / Анастолій Іваненко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – Вип.71 (4) – К., 2013 – С.41–46.

11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф.ІІ. – Спр.15401. – Арк.1–8.

12. Летопись Самовидца // Страна казаков. – К.: Радуга, 2004. – С.76–165.

13. Петровський М. Українські діячі XVII віку: Тиміш Цицюра / Записки Історично–філологічного відділення ВУАН. – К., 1929. – Кн.ХХIV. – С.79–103.

14. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – М.: Тип. Селивановского, 1826. – Ч.IV. – 678 с.

15. Шафранов П.А. О статьях Б.Хмельницкого / Петр Александрович Шафранов // Киевская старина. – 1889. – Т.ХХVII. – Октябрь–ноябрь. – С.369–391.

16. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50–х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Тетяна Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

17. Яковлів А. «Статті Б.Хмельницького» в редакції 1659 р. / Андрій Іванович Яковлів // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т.1. – С.179–194.

18. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / Виталий Осипович Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

References

1. Akty, odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskiju komissieju. – Spb., 1863. – Т.IV. – 276 s.; 1867. – Т.V. – 335 s.; 1872. – Т.VII. – 398 s.; 1892. – Т.XV. – 462+25 s.

2. Barsukov A.P. Spiski gorodovyh voevod i drugih lic voevodskogo upravlenija Moskovskogo Gosudarstva XVII stoletija / Aleksandr Platonovich Barsukov. – SPb.: Tip. M.M. Stasjulevicha, 1902. – 626 s.

3. Bul'vins'kyj A. Naslidky ukrai'ns'ko–rosijs'koi' vijny 1658–59 rr. / Andrij Bul'vins'kyj // Ukrai'ns'ka kozac'ka derzhava: vytyky ta shljahy istorychnogo rozvytku. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NANU, 2000. – Vyp.7. – S.151–156.

4. Velychko S.V. Litopys / Per. z knyzhnoi' ukrai'ns'koi' movy, vstupna stattja, koment. V.O. Shevchuka; Vidp. red. O.V. Myshanych. – K.: Dnipro, 1991. – T.1. – 371 s.

5. Volk–Karachevskij V.V. Bor'ba Pol'shi s kazachestvom vo vtoroj polovine XVII i nachale XVIII veka / Vasilij Vasil'evich Volk–Karachevskij. – Kiev: Tipografija Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira N.T. Korchak–Novickogo, 1899. – 387 s.

6. Vostokov A. Sud'ba Vygovskih i Ivana Nechaja / A.Vostokov // Kievskaja starina. – 1890. – Т.ХХVIII. – Janvar'. – S.35–46.

7. Gorobec' V.M. Vid sojuzu do inkorporacii': ukrai'ns'ko–rosijs'ki vidnosyny drugoi' polovyny XVII – pershoi' chverti XVIII st. / Viktor Gorobec'. – K.: In–t istorii' Ukrai'ny NANU Ukrai'ny, 1995. – 69 s.

8. Grushevskij M.S. Ocherk istorii ukrainskogo naroda / Mihail Sergeevich Grushevskij. – K.: Lybid', 1990. – 400 s.

9. Grushevs'kyj M.S. Istorija Ukrai'ny–Rusy: V 11 t., 12 kn. / Redkol.: P.S. Sohan' (golova) ta in. – K.: Nauk. dumka, 1996. – Т.IX. – Ч.II. – 776 s.

10. Іваненко А.О. До питання про розміщення московського виjs'kovogo garnizonu v Kyjevi u 1654 r. / Anatolij Іваненко // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac'. – Vyp.71 (4) – К., 2013 – С.41–46.

11. Instytut rukopysu Nacional'noi' biblioteki Ukrai'ny imeni V.I. Vernads'kogo. – F.II. – Spr.15401. – Ark.1–8.

12. Letopis' Samovidca // Strana kazakov. – K.: Raduga, 2004. – С.76–165.

13. Petrovs'kyj M. Ukrai'ns'ki dijachi XVII viku: Tymish Cycjura / Zapysky Istorychno–filologichnogo viddilennja VUAN. – K., 1929. – Кн.ХХIV. – С.79–103.

14. Sobranie gosudarstvennyh gramot i dogovorov, hranjashihhsja v Gosudarstvennoj kollegii inostrannyh del. – М.: Tip. Selivanovskogo, 1826. – Ч.IV. – 678 s.

15. Shafranov P.A. O stat'jah B.Hmel'nickogo / Petr Aleksandrovich Shafranov // Kievskaja starina. – 1889. – Т.ХХVII. – Oktjabr'–nojabr'. – S.369–391.

16. Jakovleva T. Get'manshhyna v drugij polovyni 50–h rokiv XVII stolittja: Prychyny i pochatok Rui'ny / Tetjana Jakovleva. – К.: Osnovy, 1998. – 447 s.

17. Jakovliv A. «Statti B.Hmel'nye'kogo» v redakcii' 1659 r. / Andrij Ivanovych Jakovliv // Juvilejnyj zbirnyk VUAN na poshanu akad. Myhajla Sergijovycha Grushevs'kogo. – К., 1928. – Т.1. – С.179–194.

18. Jejnorn V. Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snoshenija malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v carstvovanie Alekseja Mihajlovicha / Vitalij Osipovich Jejnorn. – М., 1899. – 1104 s.

* * *